

Мистецтво любові
Еріх Фромм

Процес читання цієї книжки може розчарувати кожного, хто прагне дістати легкі інструкції з мистецтва любові. Навпаки, у своїй праці я хочу показати, що любов не є почуттям, спроможним охопити будь-кого, незалежно від рівня його зрілості. Книжка покликана переконати читача, що всі його спроби любити приречені на поразку, якщо він не буде активніше розвивати свою індивідуальність, щоб рухатися в продуктивному напрямку; у тому, що відчуття задоволення від любові неможливе без вміння любити ближнього, без справжньої скромності, сміливості, віри і дисципліни. У культурі, де ці риси трапляються досить рідко, опанувати вміння любити – рідкісне досягнення. Кожен може запитати себе: а скількох людей, які дійсно вміють любити, я знаю?..

Еріх Фромм

Мистецтво любові

© Erich Fromm, 1956

© Nemiro Ltd, видання українською мовою, 2017

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2017

* * *

Світові перспективи

Серія «Світові перспективи» присвячена концепції людини, народженої всесвітом, що сприймається через актуальне бачення сьогодення. Мета серії – презентувати невеличкі книжки, авторами яких є найбільш свідомі й відповідальні представники сучасної думки. Кожна книга віддзеркалює погляди й переконання її автора та визначає взаємозв'язок мінливих релігійних, наукових, мистецьких, політичних, економічних і соціальних впливів із загальним досвідом людини.

Цю серію присвячено перегляду всіх тих сторін людської діяльності, яких фахівців вчили безпечно оминати. Вона інтерпретує сучасні й минулі події, котрі втручаються в життя людини у світову епоху, що повсякчас розвивається, а також робить припущення щодо того, чого може досягти

людина, коли її охоплює непохитна внутрішня потреба шукати те, що хвилює її найдужче. Ця серія має на меті запропонувати нові перспективи з погляду світу й розвитку людства, водночас не порушуючи тісного зв'язку між універсальним та індивідуальним, динамікою і сталою формою, свободою й долею. Кожен автор розкриває свій предмет із широкої перспективи світової спільноти, а не виключно з юдейсько-християнської, західної чи європейської.

У книжках серії розглядаються певні фундаментальні питання, яким приділяють замало уваги в умовах сучасної духовної, моральної та політичної кризи, у світлі технології, що вивільнила творчу енергію народів. Наші автори мають справу із чимраз глибшим усвідомленням, що дух і природа – невід'ємні, що інтуїція та здоровий глузд повинні відновити свою важливість як засоби сприйняття й злиття внутрішнього та зовнішнього світів.

Серія «Світові перспективи» покликана довести, що концепція цілісності та єдності організму є вищою й конкретнішою, аніж концепція матерії та енергії. Таким чином, може видатися, що й сама наука має на меті інтерпретувати фізичний світ матерії та енергії з позиції біологічного уявлення про організм. Ця серія є спробою показати важливість значення життя, біології не такими, як у лабораторній пробірці, а через досвід, що його життя дарує організму. Бо ж принцип життя – в напрузі, що з'єднує дух зі світом матерії. Елемент життя домінує в самій тканині природи, а отже, перетворює існування, біологію на трансемпіричну науку. Закони життя народжуються за межами їхніх простих фізичних проявів і змушують нас зважати на своє духовне джерело. Насправді розширення концептуальних меж сприяло не тільки наведенню ладу у відповідних науках, а й відкриттю аналогій у ставленні людини до аналізу та синтезу досвіду в окремих галузях знання, пропонуючи можливість більш усеохопно, об'єктивно описати значення життя.

У цих книжках показано, що знання вже не становлять собою маніпулювання людиною та природою як силами, що протистоять одна одній, тут не йдеться про зведення даних до суто статистичного ладу. Знання є способом звільнити людство від деструктивної сили страху, воно вказує на шлях до мети, яка полягає в реабілітації людської волі та відродженні віри й довіри до людської особистості. Праці цієї серії також прагнуть відкрити той факт, що заклики до образів, систем та представників влади стають дедалі менш наполегливими, тимчасом як і на Сході, і на Заході зростає бажання відновити гідність, цілісність і самореалізацію, що є невід'ємними правами людини. Людини, котра тепер може керувати змінами завдяки усвідомленим цілям і в світлі раціонального досвіду.

Інші суттєві питання, що їх досліджували в цих працях, стосуються проблем міжнародного розуміння, а також питань упередженості, наслідком якої є напруження та антагонізм. Під час нашої світової епохи зростає здатність сприймати і брати на себе відповідальність – це вказує на нову реальність, у межах якої індивід і сукупність індивідів доповнюють одне одного і стають одним цілим; на те, що тоталітаризм і правих, і лівих похитнувся у своєму універсальному бажанні повернути собі авторитет істини, яка підкорює все людство. Останнє тепер може покластися не на пролетарський авторитаризм, не на секуляризований гуманізм – обидва вже зрадили духовне надбання історії, – а на сакраментальне братерство та єдність знань. Це

нове усвідомлення сприяло розширенню людських обріїв попри всі завади, а революцію людської думки можна порівняти з основним припущенням стародавніх греків про суверенітет розуму; її можна співвіднести з осяйністю моральної істини, яку проголошували біблійні пророки; вона подібна до фундаментальних постулатів християнства; це як початок нової наукової ери, науки про рушійні сили, експериментальний фундамент якої заклав ще Галілей в епоху Ренесансу.

Важливим прагненням цієї серії є перегляд суперечливих сенсів і визначень, що їх сьогодні приписують таким термінам, як «демократія», «свобода», «справедливість», «любов», «мир», «братерство» та «Бог». Метою таких досліджень є очистити шлях для створення істинної світової історії не з погляду нації, раси чи культури, а згідно зі ставленням людини до Бога, самої себе, своїх побратимів та всесвіту, що виходить за межі власних інтересів. Значення «світової епохи» полягає в шанобливому ставленні до людських надій і мрій, що загалом приводить до глибшого розуміння основних цінностей усіх народів.

Сьогодні люди і на Сході, і на Заході відкривають для себе той факт, що між ними існує міцний зв'язок, незважаючи на будь-які суперечливі моменти, і це формує більш фундаментальну єдність, аніж проста згода думок та доктрин. Люди починають усвідомлювати, що всі вони мають ті самі первісні бажання і схильності, що панування людини над людиною вже не можна виправдовувати апелюванням до Бога чи природи. Така свідомість є плодом духовної і моральної революції, грандіозного сейсмічного зрушення, через яке зараз проходить усе людство.

Серію «Світові перспективи» було заплановано для того, щоб проникнути в сутність людини, яку не тільки визначає історія, а яка й сама визначає історію. Історію слід розуміти не лише як таку, що стосується життя людини на цій планеті, а й як ту, що містить космічні впливи, котрі пронизують наш людський світ.

Наше покоління відкриває для себе, що історія не підкоряється соціальному оптимізму сучасної цивілізації і що організація людських спільнот та встановлення справедливості, свободи й миру є не тільки інтелектуальними досягненнями, а водночас духовними і моральними, такими, що вимагають плекати цілісність людської особистості та створювати нескінченний виклик для людини, що виринає з безодні безглуздості й страждань задля оновлення у повноті її життя. «Бо ж якими є думки людини – такою стає й вона сама, тому вони потребують очищення й трансформації. І, якби розум прагнув істини так, як він прагне того, що сприймає своїми чуттями, хто не звільнився б тоді від пут?»[1 – Майтраяна-упанішада, 6.34.4. 6. (Тут і далі прим. автора, якщо не зазначено інше.)]

Сьогодні людство має силу, що протистоїть стерильності й небезпечності кількісної та анонімної масової культури; нове, хоч іноді й незначне відчуття духовного зближення людини зі світом ґрунтується на сприйнятті того, що кожна особистість – священна, на повазі до численних культур. Зростає усвідомлення того, що рівність і справедливість не можна оцінювати виключно в цифрах, бо вони є пропорційними й аналогічними у своїй реальності.

Ми стоїмо на межі світової епохи, в якій людське життя прагне реалізувати нові форми. Ми усвідомлюємо, що розділення людини й природи, часу і простору, свободи і безпеки є хибним, і перед нами постає нове бачення людини в її органічній цілісності, історії, що пропонує багатство й розмаїття якостей, котрі досі були безпрецедентними за своєю величиною. Співвідносячи накопичену мудрість людського духу з новою реальністю світової епохи, виголошуючи думки й переконання людини, «Світові перспективи» прагнуть допомогти відродженню надії в суспільстві й гордості за рішення людини щодо того, якою має бути її доля.

Суттєвий розвиток знань призвів до зниження свідомості, і в результаті такої тенденції – через певні сучасні інтерпретації науки – істину почали сприймати тільки у формі її обмежених описів.

Тріумфальний рух науки вперед, який породив нові реалії, пов'язані із субатомним світом, відкинув традиційні припущення щодо причинності та єдності, тож йому майже вдалося похитнути віру людини в її духовну й моральну цінність та в її значущість у межах космічної будови.

Досвід страху, в який занурилася сучасна людина внаслідок невдалої спроби вийти за свої екзистенційні межі, порушив проблему: чи мусить вона жити, повсякчас пізнаючи себе, чи ж ні; чи має вона знищити небуття, а чи небуття знищить її саму. Бо людина була змушена повернутися до своїх джерел унаслідок атрофії сенсу і її анабазис може розпочатися знову – через таємничу велич оновлення її життя.

Страждання й надії цього століття походять із внутрішньої драми, в основі якої – дух як результат внутрішнього розколу, і з невидимих сил, що зароджуються в серці й мозку людини. Ці страждання й надії також є результатом матеріальних, економічних, політичних і технологічних проблем.

Власне історія не є суто механічним розгортанням подій, у центрі яких людина відчувається чужинцем, що потрапив до іншої країни. Особливий акцент на прогресивності людства, особливий пророчий наголос на здійсненні Богом своєї волі через історію й особливий християнський наголос на історичній природі одкровення тепер мають здатися на ласку новій історії, що охоплює нову космологію, – це визначна подія, яка от-от народиться з утробы невидимого всесвіту, що ним є людський розум і серце.

Наша світова епоха є найбільш лиховісною й апокаліптичною з-поміж усіх, крізь які пройшло людство за свою історію. «Світові перспективи» намагаються привернути увагу до основної влади моралі, що діє у всесвіті, тієї влади, до якої людство нарешті має почати докладати максимум зусиль.

Це криза в свідомості, яка набуває чіткіших рис через кризу в науці. Це нове пробудження після тривалого історичного періоду, з якого вона бере свій початок. З одного боку, заперечення, що їх висловив Декарт щодо можливості існування теології як науки, з другого – спростування, які надав Кант щодо метафізики як науки. Деякі скам'янілі форми такого позитивістського мислення існують і досі, презентуючи себе у квазісоціологічній міфології, яка, маскуючись під наукові поняття, створила новий анімізм. Його результат – релігія, більш примітивна, ніж традиційні прояви віри, що вона їх прагне замінити.

Утім, зараз визнають – під впливом Вайтгеда, Бергсона та деяких інших представників феноменології – той факт, що на додачу до справжньої науки з її тенденцією виокремлювати кількісні цінності є інша категорія знань, у якій філософія, послуговуючись власними інструментами, здатна досягнути суті і внутрішню природу Абсолюту й реальності.

Загадковий усесвіт зараз розкриває себе для філософії та науки, водночас зростає значення природи і людини, що виходить за межі математичного й експериментального аналізу сенсорних феноменів. Це значення відкидає міфологію, що є доречною виключно для задоволення емоційних потреб.

Іншими словами, фундаментальні проблеми філософії, які є центральними в житті, знову протистоять науці й власне філософії. Наше завдання – визначити принцип диференціації і досить зрозумілий зв'язок, щоб виправдати, очистити і наукові, і філософські знання, узявши до уваги їхню взаємозалежність.

Власне справедливість, яка перебувала «у стані паломництва й розп'яття», тепер поступово звільняється з полону соціальних і політичних демонологій і на Сході, і на Заході та починає ставити під сумнів власні передумови.

У серії «Світові перспективи» також досліджують і заново оцінюють сучасні революційні рухи, які піддають сумніву священні інститути суспільства, захищаючи соціальну несправедливість в ім'я соціальної справедливості.

Спробувавши озирнутися назад – до раннього космічного стану людини третього тисячоліття, – ми помітимо, що саме тоді почала поступово формуватися концепція справедливості як такої, на яку людина має невідчужуване право. А в часи Хаммурапі – у другому тисячолітті до нашої ери – справедливість за своєю суттю була частиною людської природи, а не корисним даром, і стала невід'ємним елементом суспільної свідомості.

Ця концепція прав людини полягала у вимаганні справедливості від усесвіту, і така вимога існує і в XX столітті – за цікавою аналогією. Згідно зі стародавніми переконаннями, людина й сама могла стати божеством, набути рис величних космічних сил у всесвіті, що її оточував. Вона могла впливати на всесвіт не через прохання, а через дії.

Західна демократія з її ідеями щодо священності людської особистості зійшла на манівці, попри те, що ще ніколи не була настільки сильною в матеріальному й технологічному сенсі. Вона ще ніколи не відчувала такої серйозної загрози – і морально, і духовно. Національна безпека й індивідуальна свобода перебувають у лиховісному протистоянні.

Можливість створення універсальної спільноти і деградація – співіснують. Немає жодних сумнівів щодо того, що зло нагромаджується серед людей саме через їхнє пристрасне прагнення до єдності. Однак у протистоянні з цим злом, яке розколює, ізолює, знищує живу реальність, у протистоянні зі смертю людина всіма фібрами своєї душі прагне «безпосередньої цілісності відчуттів і думок», можливості відтворити фрагменти, відновити єдність за допомогою справедливості.

Християнство змогло відреагувати на цей протест проти зла обіцянкою Царства Божого, вічного життя – а це потребувало віри. Однак духовні та

моральні страждання людини виснажили її віру й надію. Вона залишилася наодинці із собою. Її страждання залишилися незбагненими.

Таким чином, людина вже відчувається вкрай обмовленою. Вона прагне очистити себе. Їй ось серед духовних і моральних руїн Заходу та Сходу їй вготовано ренесанс – за межами нігілізму, темряви й відчаю. У глибині західної та східної духовної темряви багатолика цивілізація повертається до свого джерела, і, можливо, їй вдасться засяяти знову – під час неминучого нового світанку. Так і в Одкровенні йдеться про друге пришествя – з новим небом, новою землею й новою релігійною якістю життя.

«Побачив я небо нове і землю нову; бо перше небо і перша земля минули, і моря вже немає...»[2 – Одкровення Йоана Богослова, 21:1. Цитата з Біблії в перекладі І. Хоменка. (Прим. перекл.)]

Попри нескінченні обов'язки людей, обмеженість їхньої влади, попри непримиренність націоналізмів, духовних втрат і моральної амнезії, очевидні потрясіння й перевороти сьогодення, а також зважаючи на зміни, що спостерігаються протягом цього динамічного періоду та розкриття світової свідомості, «Світові перспективи» мають на меті пришвидшити серцебиття «байдужої істини» та інтерпретувати важливі елементи світової епохи. Вони ж бо походять із нескінченності творчого процесу, що повертає людину людству й водночас поглиблює і збагачує її зв'язок зі всесвітом.

Нью-Йорк, 1956

Рут Нанда Аншен

Передмова

Процес читання цієї книжки може розчарувати кожного, хто прагне дістати легкі інструкції з мистецтва любові. Навпаки, у своїй праці я хочу показати, що любов не є почуттям, спроможним охопити будь-кого, незалежно від рівня його зрілості. Книжка покликана переконати читача, що всі його спроби любити приречені на поразку, якщо він не буде активніше розвивати свою індивідуальність, щоб рухатися в продуктивному напрямку; у тому, що відчуття задоволення від любові неможливе без вміння любити ближнього, без справжньої скромності, сміливості, віри і дисципліни. У культурі, де ці риси трапляються досить рідко, опанувати вміння любити – рідкісне досягнення. Кожен може запитати себе: а скількох людей, які дійсно вміють любити, я знаю?

Утім, складність цього завдання не мусить бути приводом для втечі від пізнання труднощів, а також умов, що необхідні для його виконання. Щоб уникнути зайвих складнощів, я намагався говорити про проблему легкою, зрозумілою мовою – наскільки це можливо. З цієї-таки причини я використовую мінімум посилань на літературні джерела, присвячені любові.

Працюючи над цим питанням, я не знайшов рішення, яке повністю мене задовольнило б, зокрема мені не вдалось уникнути повторення ідей, презентованих у моїх попередніх книжках. Читачі, які знайомі з такими працями, як «Втеча від свободи», «Людина для себе» і «Здорове суспільство», знайдуть у цій книжці багато ідей, які вже подибували в зазначених творах. Утім, «Мистецтво любові» аж ніяк не є чимось на кшталт загального підсумку попередніх праць. Ця книжка презентує безліч ідей, окрім тих, про які я вже казав, і навіть більш давні з них набувають нових перспектив, зважаючи на те, що всі вони обертаються навколо однієї теми – мистецтва любові.

Е. Ф.

Мистецтво любові

«Хто нічого не знає – той нічого не любить. Хто нічого не робить – нічого не розуміє. Хто нічого не розуміє, той нічого не вартий. Але той, хто розуміє, – любить, помічає, бачить... І що більшими знаннями володієш із певного предмета, то сильніша любов. Той, хто гадає, що всі плоди досягають одночасно з полуницею, нічого не відає про виноград».

Парацельс

I

Чи є любов мистецтвом?

Любов – це мистецтво? Якщо так, тоді вона потребує знань та зусиль. Чи це просто приємне відчуття, котре переживають випадково, – те, у що людина «поринає», якщо їй пощастило? Ця невеличка книжка ґрунтується на першому припущенні, тоді як більшість людей сьогодні, поза сумнівом, вірять у друге.

Це трапляється не тому, що люди підтримують думку, ніби любов не є важливою. Насправді вони спрагли до неї – переглядають численні фільми про щасливі й нещасливі історії кохання, слухають сотні примітивних любовних пісень, – однак водночас мало хто вважає, що, коли йдеться про любов, йому треба чогось навчитися. Таке специфічне ставлення ґрунтується на кількох судженнях, які поодинокі чи вкупі підживлюють його. Для більшості людей проблема любові передусім полягає в тому, щоб любили їх, а не вони самі, тож йдеться зовсім не про здатність людини любити. Отже, для них проблемою є те, як зробити, щоб їх любили, як бути тими, кого люблять. У своєму прагненні досягти цієї мети вони обирають кілька шляхів. Один зі способів – той, що його зазвичай дотримуються чоловіки, – це бути успішним, бути настільки владним і багатим, наскільки це дозволяють ресурси соціального

статусу. Другий шлях – яким рухаються жінки, – це прагнення бути привабливою, вдосконалювати своє тіло, стиль в одязі тощо. Інші шляхи, що ведуть до привабливості, – їх обирають і чоловіки, і жінки – передбачають розвиток гарних манер, вміння цікаво підтримати бесіду, допомогу іншим, скромність та позбавлення агресії. Більшість зі способів, що допомагають досягти любові інших до себе, – ті самі, які використовують, щоб досягти успіху, «здобувати друзів та впливати на людей». Насправді ж для більшості людей у нашому суспільстві те, що їх люблять, становить собою щось на кшталт суміші популярності та сексуальної привабливості.

Другою передумовою, яка криється за ідеєю, що в любові немає чого вчитися, є припущення, нібито проблема любові – це проблема об'єкта, а не здібності. Люди гадають, що любити – це просто, а от знайти правильний об'єкт для своєї любові чи досягти того, щоб любили тебе, – складно. Таке бачення можна пояснити кількома причинами, що вкорінилися в розвитку сучасного суспільства. І перша з них – суттєві зміни, які сталися в XX столітті, коли йшлося про вибір «об'єкта любові». У вікторіанську епоху, як і в багатьох традиційних культурах, любов переважно не була спонтанним особистим досвідом, що зрештою міг привести до шлюбу. На противагу – шлюб укладали за угодою, і цьому сприяли поважні родини чи свахи – або ж його брали без допомоги таких посередників. Шлюб укладали із соціальних міркувань, а любов мала розвинутися вже після одруження. Протягом кількох останніх поколінь концепція романтичного кохання у західному світі стала майже універсальною. Незважаючи на те, що в Сполучених Штатах міркування про шлюб як угоду все ще не зникли, більшість людей перебувають у пошуку «романтичного кохання», особистого переживання, що згодом приведе до шлюбу. Ця нова концепція любові значно посилила важливість об'єкта, порівняно з важливістю функції.

Із цим чинником щільно пов'язана інша риса, притаманна сучасній культурі. Уся наша культура ґрунтується на прагненні купувати, на ідеї взаємовигідного обміну. Сучасна людина почувається щасливою, коли захоплено споглядає вітрини та купує все, що може собі дозволити, – за готівку або ж на виплат. Так само людина сприймає й інших. Приваблива дівчина для чоловіка або привабливий чоловік для жінки – це предмет бажань, який вони прагнуть отримати. «Привабливий» зазвичай означає гарний набір популярних рис, які шукають на ринку особистостей. Те, що робить людину привабливою, залежить від модних вимог часу – йдеться як про фізичні, так і про духовні риси. У 20-х роках минулого століття привабливою вважали дівчину, яка випиває й курить, – грубувату і сексуальну, – а тепер мода вимагає від жінки бути гарною та скромною господинею. Наприкінці XIX і на початку XX століття чоловік мав бути наполегливим та амбітним, натомість сьогодні він – як «набір» привабливих рис – мусить бути компанійським і поблажливим. У будь-якому разі, відчуття закоханості розвивається тільки відносно людського товару, який є приступним, – залежно від того, що людина може запропонувати навзаєм. Я готовий укласти угоду: об'єкт має бути бажаним з погляду соціальної цінності й водночас має бажати мене, зважаючи на мої очевидні та приховані цінні риси і потенційні можливості. Таким чином, двоє людей закохуються, коли відчувають, що знайшли найкращий об'єкт, наявний на ринку, зваживши на межі своєї власної цінності для обміну. Часто, як і у випадку придбання нерухомого майна, значну роль у такій угоді відіграють приховані можливості, що згодом можуть розвинутися. У культурі, де панують ринкові відносини, де матеріальний успіх є визначною цінністю, не варто

дивуватися, що любовні стосунки людей розгортаються за такою схемою обміну, що панує на ринку товарів і праці.

Трете хибне судження, яке формує припущення про те, що, коли йдеться про любов, тут немає чого вчитися, ґрунтується на змішуванні початкового досвіду «поринання» в кохання і тривалого перебування у стані закоханості.

Коли двоє людей, які досі були чужими одне одному, як і ми всі, раптом дозволяють стіні між ними впасти й почуваються близькими, одним цілим – цей момент єднання є одним із найбільш піднесених та бентежних життєвих переживань. Ще більш чудовим і дивовижним цей момент є для тих, хто досі був відлюдкуватим, самотнім, не знав любові. Диво раптової близькості часто полегшується, якщо воно було поєднане із сексуальним потягом та фізичною близькістю або ініціюється ними. Однак за своєю природою цей тип любові триває недовго. Двоє людей краще пізнають одне одного, їхня близькість починає втрачати свої дивовижні риси, аж доки суперечності, розчарування та відчуття нудьги не знищать усе, що лишилося від початкового захвату. Утім, спочатку закохані цього не усвідомлюють: насправді вони сприймають силу своєї палкої «одержимості» одне одним як доказ любові, тоді як ці явища можуть лише свідчити про те, наскільки самотніми вони були досі.

Думка про те, що любити – то найлегша річ, протягом тривалого часу була поширеною ідеєю щодо кохання, попри непереборні докази протилежного. Навряд чи існує діяльність або ж справа, до якої бралися б із такими надіями та сподіваннями і яка аж так регулярно зазнавала б поразки, як кохання. Якби йшлося про якусь іншу діяльність, люди прагнули б дізнатися причини такої поразки, воліли б зрозуміти, як можна було уникнути помилок, або ж просто припиняли б її. Оскільки у випадку любові останнє є неможливим, єдиним прийнятним способом впоратися з поразкою в коханні є аналіз причин такої поразки і ретельне вивчення сенсу кохання.

Перший крок, який слід зробити, – це усвідомити, що любов становить собою мистецтво, подібно до того, як мистецтвом є саме життя. І якщо ми хочемо навчитися любити, то маємо йти тим самим шляхом, що ним зазвичай ідуть, прагнучи оволодіти будь-яким іншим мистецтвом, скажімо, музикою, живописом, теслярським ремеслом, медициною чи інженерною справою.

Які кроки ведуть до опанування певного мистецтва?

Процес оволодіння мистецтвом можна розділити на два зручні етапи: опанування теорії та її закріплення на практиці. Якщо я хочу опанувати мистецтво медицини, то передусім маю вивчити все про людське тіло й різноманітні хвороби. Та, навіть маючи всі ці теоретичні знання, я не можу вважати себе абсолютно компетентним у медицині. Я стану справжнім професіоналом цієї справи тільки після надбання чималої практики – тоді, коли результати моїх знань і практичних навичок з'єднаються в одне ціле – інтуїцію, що є квінтесенцією будь-якого мистецтва. Однак, крім вивчення теорії і практики, є ще й третій чинник, конче потрібний для того, щоб стати професіоналом у будь-якому мистецтві: його опанування має бути винятково важливою справою; у світі не мусить бути нічого важливішого, ніж мистецтво. Це характерно і для музики, і для медицини, і для теслярства – і для любові. Можливо, саме тут і сховано відповідь на запитання, чому в нашому суспільстві люди так рідко намагаються опанувати це мистецтво,

попри їхні очевидні невдачі: незважаючи на глибоке прагнення кохати, ми визнаємо будь-що інше за набагато важливіше, ніж любов, – успіх, престиж, гроші, владу. Майже всю енергію ми витрачаємо на те, щоб навчитися досягати цієї мети, а на те, щоб навчитися любові, не залишається нічого.

Хіба можливо, щоб дійсно вартими опанування були виключно речі, завдяки яким людина може заробити гроші або престиж, а любов, що корисна «тільки» для душі, але геть не потрібна в сучасному сенсі, є розкішшю, на яку ми не маємо права витрачати багато енергії? Утім, так і є. Надалі я розповідатиму про мистецтво любові у двох напрямках: спершу ми обговоримо теорію любові, й цьому присвячено більшу частину цієї книжки. А потім ітиметься про її практичні аспекти – коротко, адже саме стільки можна сказати про практику в будь-якій іншій галузі.

II

Теорія любові

1

Любов як розв'язок до проблеми людського існування

Будь-яка теорія любові мусить походити з теорії людини, людського існування. Ми можемо знайти любов – чи радше її еквівалент – у тварин, однак їхня прихильність переважно є інстинктивною, і тільки залишки цієї інстинктивності можна помітити в людини. У її існуванні важливим є те, що людина покинула царство тварин, інстинктивну адаптацію, вийшла за межі природи, хоч і ніколи її не облишить. Людина є частиною природи, проте, відірвавшись від неї, повернутися назад вона не може; якщо її вигнали з раю – стану первісного єднання з природою – і вона захоче повернутися, їй заступатимуть шлях херувими з вогняними мечами. Тепер людина може рухатися виключно вперед, розвиваючи свій розум, віднаходячи нову гармонію – людську – замість тієї, що існувала до її появи, бо її вже втрачено назавжди.

Під час народження людини – і йдеться не тільки про індивіда, а й про людство загалом – її виганяють із середовища, що було чітким і окресленим, як інстинкти. Натомість вона потрапляє в середовище, яке є невизначеним, непевним і відкритим. Тут можна бути переконаним тільки щодо минулого, а от щодо майбутнього, то очевидно є виключно смерть.

Людині даровано розум – вона є життям, яке усвідомлює себе; людині властиве самоусвідомлення, усвідомлення інших людей, свого минулого і можливостей майбутнього. Усвідомлення себе як окремої істоти, усвідомлення короткочасності свого життєвого циклу, народження не з власної волі – і смерті теж – того, що вона помре раніше, ніж її найдорожчі люди, або

помруть вони, усвідомлення своєї самоти й відокремленості, своєї безпорадності перед силами природи й суспільства – усе це перетворює її окреме, самотнє існування на задушливу в'язницю. Людина збожеволіє, якщо не зможе визволити себе з цієї в'язниці, вийти на волю, об'єднатися з такими самими людьми, як і вона, злитися із зовнішнім світом.

Досвід відчуженості посилює тривогу – загалом це і є джерелом усіх хвилювань. Бути відокремленим означає бути «відрізаним» від світу й не мати жодної змоги скористатися зі своїх людських сил. Отож-бо, відчуженість означає безпорадність, нездатність активно впливати на світ – на речі й людей; це означає, що світ може атакувати, а я не зможу захиститися. Таким чином, відокремленість являє собою джерело інтенсивної тривоги. Окрім цього, вона породжує відчуття сорому та провини. Досвід провини й сорому, пережитий у відчуженості, описано в біблійній історії про Адама та Єву. Після того як вони скуштували плід із «дерева пізнання добра і зла», після того як не послухалися (немає ані добра, ані зла, доки не з'являється можливість непослуху), після того як стали людьми, звільнившись від первісного тваринного єднання з природою, – тобто щойно Адам і Єва народились як людські істоти, – «тоді відкрилися їм обом очі, й вони пізнали, що вони нагі»[3 – Буття, 3:7.].

Чи маємо припустити, що цей старий міф утілює в собі пуританську мораль XIX століття і що найголовніший факт, який прагне донести ця історія, – це відчуття сорому Адама і Єви через те, що їхні геніталії було видно? Малоімовірно. І розуміючи історію з позиції вікторіанського духу, ми оминаємо головне. Ідеться от про що: після того як чоловік і жінка усвідомили самі себе й одне одного, у них з'явилося усвідомлення своєї відчуженості, відчуття розбіжності між ними, оскільки вони належали до різних статей. Та, визнавши свою відокремленість, вони залишилися чужими, оскільки ще не навчилися любити одне одного (це особливо яскраво помітно, коли Адам починає захищати себе, звинувачуючи Єву, замість того, щоб стати на її захист).

Усвідомлення людської роздільності, відсутність возз'єднання за допомогою любові – ось джерело сорому. І водночас це джерело провини і тривоги.

Таким чином, найглибшою потребою людини є бажання перемогти свою відокремленість, утекти із в'язниці самотності. Абсолютна неможливість досягти цієї мети означає божевілля, бо страх цілковитої ізоляції можна перебороти тільки за допомогою повного відсторонення від зовнішнього світу, коли відчуття окремішності зникає. Бо ж і світ, що залишається зовні, світ, від якого ти відгородився, теж зник.

Перед людиною будь-якої епохи чи культури зринає те саме запитання: як побороти самотність, як досягти єдності, як вийти за межі свого індивідуального життя й віднайти спільність? Це запитання було актуальним для первісних людей, котрі жили в печерах, кочівників, які дбали про свою худобу, єгипетського селянина, фінікійського купця, римського солдата, середньовічного ченця, японського самурая, сучасного службовця чи працівника фабрики. Воно те саме, бо походить з одного джерела – становища людини, умов людського існування. А от відповісти на нього можна по-різному. Відповіддю може бути культ тварин, людське жертвопринесення, військові завоювання, потурання розкоші, аскетизм, надмірне захоплення роботою, художня творчість, любов до Бога й любов до Людини. І хоча

відповідей чимало – цей перелік і є людською історією, – не можна вважати їх незліченними. На противагу: коли хтось не звертає уваги на незначні відмінності, що швидше належать до периферії, а не до центру, він побачить, що насправді існує обмежена кількість відповідей, що їх давали, і дати їх могли тільки люди, які належали до різних культур. Історія релігії та філософії постає історією цих відповідей, їхнього розмаїття і водночас обмеженості їхньої кількості.

Певною мірою відповідь залежить від ступеня індивідуалізації, що її досягла людина. Власне «я» немовляти розвинулось, але зовсім незначно – малюк відчуває себе одним цілим із матір'ю, він не має відчуття відокремленості, доки мати поряд. Відчуття самотності зникає завдяки фізичній присутності матері, її грудям, шкірі. І, тільки коли в дитини розвивається відчуття відокремленості й індивідуальності, за якого фізичної присутності матері вже не досить, з'являється потреба переборювати самотність в інший спосіб.

Так само в ранньому дитинстві людство все ще відчуває себе одним цілим із природою. Земля, тварини й рослини – це світ людини. Вона ототожнює себе з тваринами – і прояви цього можна побачити в носінні масок тварин, поклонінні тварині-тотему або богам у вигляді тварин. Та що більше людство відходить від цих первісних зв'язків, то дужче відсторонюється від світу природи, то палкішим стає його бажання знайти нові способи втечі від самотності.

Одним зі способів, що дає змогу досягти цієї мети, є різні оргіастичні стани. Вони можуть мати форму аутогенного екстазу, що його подеколи досягають за допомогою наркотичних речовин. Більшість ритуалів первісних племен пропонують яскраву картину такого рішення. У швидкоплинному моменті екстазу зовнішній світ зникає, а разом із ним – і відчуття відокремленості від нього. Оскільки такі ритуали практикують спільно, досвід злиття з групою додає такому розв'язку ефективності. Щільно пов'язаним і нерідко змішаним з оргіастичним рішенням є й сексуальний досвід. Оргазм під час сексу може забезпечити стан, подібний до того, який досягається в екстазі або за допомогою певних наркотиків. Ритуали сексуальних оргій у громадах були складником більшості первісних обрядів. Скидається на те, що, здобувши оргіастичний досвід, людина протягом певного часу може жити без страждань через своє відчуження. Та поступово напружена тривога наростає – і знову вшухає завдяки повторенню ритуалу.

Допоки такі оргіастичні стани є спільними для племені, вони не провокують появи відчуття тривоги чи провини. Діяти так – правильно і навіть добродійно, бо в такий спосіб чинять усі, він схвалений і навіть рекомендований знахарями чи жерцями, тож немає жодної причини почуватися винним чи присоромленим. Однак усе інакше, коли те саме рішення обирає індивід, який живе в культурі, де цей спосіб вважають за недоречний. Алкоголізм і наркоманія – це ті форми, що їх обирає людина в неоргіастичній культурі. На відміну від тих, чие рішення є соціально забарвленим, такі індивіди потерпають через відчуття провини та каяття. Коли вони намагаються втекти від самотності, шукаючи розради в алкоголі чи наркотиках, то відчуваються ще більш відчуженими, шойно оргіастичний досвід минає, а відтак відчувають потребу його повторити – і роблять це частіше й інтенсивніше. Сексуальне оргіастичне рішення не надто від цього відрізняється. Якоюсь мірою це природна й нормальна форма боротьби із самотністю; почасти це відповідь на проблему ізоляції. Та для багатьох

людей, яким не вдається побороти самоту за допомогою інших способів, сексуальний оргазм уособлює функцію, що не надто відрізняється від алкоголізму чи наркотичної залежності. Він перетворюється на відчайдушну спробу втекти від тривоги, що її породжує самотність, і, як наслідок, відчуття самотності тільки зростає, оскільки якщо немає любові, статевий акт ніколи не стане містком над прірвою між двома людьми – хіба що на якусь мить.

Усі форми оргіастичного єднання мають три спільні риси: вони інтенсивні, навіть бурхливі; охоплюють усю особистість – і душу, і тіло; характеризуються тимчасовістю й періодичністю. Геть протилежне можна сказати про форму єднання, що є рішенням, до якого людина найчастіше зверталася раніше і яке обирає тепер, – єднання, що ґрунтується на підпорядкуванні групі, її звичаям, традиціям і переконанням. І тут ми теж спостерігаємо суттєвий розвиток.

У первісному суспільстві група невелика: вона складається з тих, хто поділяє одну кров і одну територію. Із постійним розвитком культури група збільшується – вона об'єднує мешканців полісу, жителів великого штату, парафіян у церкві. Навіть найбідніший римлянин пишався тим, що міг сказати: «Civis romanus sum»[4 – «Я римський громадянин» (лат.)]; Рим та Римська імперія були його родиною, домівкою, світом. Так само в західному суспільстві єднання з групою є поширеним способом боротьби із самотою. Це спільнота, де індивідуальність великою мірою зникає, де головна мета – належати до натовпу. Якщо я такий, як і будь-хто інший, якщо в мене немає відчуттів або думок, що вирізняли б мене, якщо мої звички, одяг та ідеї є відповідними до тих, що панують у групі, то я в безпеці – врятований від почуття самотності, що мене лякає. Щоб досягти такої слухняності, диктаторський режим застосовує погрози й терор, а в демократичних країнах використовують навіювання й пропаганду. Утім, між цими двома системами є одна відмінність. Щодо демократії, то тут можливий непослух – він, поза сумнівом, не зникає повністю. У тоталітарній системі непослуху можна чекати лише від одиниць – непересічних героїв або мучеників. Та, незважаючи на цю відмінність, у демократичних суспільствах спостерігається суттєвий рівень покори. Це можна пояснити тим, що потребу в єднанні конче слід задовольнити, і якщо іншого – кращого – способу бракує, єднання з натовпом і підкорення йому стає панівним. Людина може усвідомити силу страху бути іншим, іти на кілька кроків попереду юрби тільки тоді, коли усвідомить глибину потреби не бути самотньою. Іноді такий страх непокори раціоналізується як страх перед реальними загрозами, що можуть залякати непокірливого. Проте насправді люди хочуть підкорятися значно більше, ніж їх до того змушують, – принаймні за умов західних демократій.

Більшість людей навіть не усвідомлює своєї потреби підкорятися. Вони живуть ілюзією: вважають, що дотримуються власних ідей і намірів, є індивідуалістами, а їхні думки сформувалися в результаті власних міркувань. А те, що їхні ідеї співзвучні з ідеями більшості, – просто збіг. Одностайність слугує доказом правильності «їхніх» поглядів. Оскільки потреба відчувати свою індивідуальність усе-таки залишається, її задовольняють незначні відмінності – ініціали на сумочці чи светрі, табличка з іменем банківського касира, приналежність до демократів, а не до республіканців, до «Лосів»[5 – Benevolent and Protective Order of Elks, або The Elks («Лосі») – братство, засноване Джозефом М. Норкроссом 1868 р. (Прим. перекл.)], а не «Шрайнерів»[6 – Shriners – північноамериканське

масонське братство, засноване Волтером Флемінгом та Вільямом Флоренсом 1870 р. (Прим. перекл.)]. Саме так проявляються індивідуальні відмінності. Рекламний слоган «Це щось зовсім інше» ілюструє відчайдушну потребу в тому, щоб відрізнятись, хоча в реальності це практично неможливо.

Тенденція до зменшення відмінностей, що повсякчас зростає, нерозривно пов'язана з концепцією й досвідом рівності – так, як вона розвивається у провідних індустріальних суспільствах. У релігійному контексті рівність означала, що всі ми – діти Божі, маємо однакову божественно-людську сутність, ми – те саме. Водночас це означало, що власне відмінності між індивідами треба поважати, і хоч ми й справді є тим самим, не слід забувати і про те, що кожен із нас – унікальна сутність, усесвіт у собі. Таке переконання щодо унікальності індивіда можна знайти, наприклад, у твердженні з Талмуду: «Той, хто врятував одне життя, вважає, врятував цілий світ. Той, хто зруйнував одне життя, зруйнував цілий світ». Рівність як умова розвитку індивідуальності була однією з концепцій філософів західного Просвітництва. Це означало (і найчіткіше це сформулював Кант), що жодна людина не повинна бути засобом для досягнення цілей іншої людини. Усі люди є рівними так само, як вони й самі є цілями – і тільки цілями, а не засобами одне для одного. Підхопивши ідеї Просвітництва, соціалістичні мислителі різних шкіл визначили рівність як скасування експлуатації – використання однієї людини іншою, незалежно від того, є воно жорстоким чи «гуманним».

У сучасному капіталістичному суспільстві значення «рівності» зазнало трансформації. «Рівність» розуміють як однаковість автоматів, людей, які втратили свою індивідуальність. Сьогодні рівність швидше означає «однаковість», а не «єдність». Це однаковість абстрактних людей, які працюють на тих самих роботах, однаково розважаються, читають ті самі газети, мають однакові відчуття й думки. Зважаючи на це, ми мусимо скептично ставитися до певних досягнень, які зазвичай називають ознаками прогресу людства, як-от рівність жінок. Хочу зауважити, що я не виступаю проти рівності жінок, але позитивні аспекти такого прагнення до рівності не повинні вводити нас в оману. Це складник тенденції до зменшення відмінностей. Саме за таку ціну купується рівність: жінки рівні з чоловіками, бо вони більше від них не відрізняються. Постулат філософії Просвітництва *l'ame n'a pas de sexe* – «душа не має статі» – перетворився на загальну тенденцію. Протилежність статей зникає, а разом із нею – й еротична любов, що саме на ній і ґрунтується. Чоловіки й жінки стають однаковими, а не рівними як протилежні полюси. Сучасне суспільство сповідує ідеал рівності без індивідуальності, бо потребує людських атомів – однаковісіньких, – щоб змусити їх функціонувати разом, плавно й без перебоїв. Усі мають підкорятися тим самим командам – і водночас кожен переконаний, що робить це виключно з власної волі. Подібно до того, як сучасне масове виробництво потребує стандартизації товарів, суспільний розвиток вимагає стандартизації людини, і саме її називають «рівністю».

Єдність у підпорядкуванні не є чимось бурхливим чи агресивним – вона спокійна, породжується рутинною і з цієї причини часто не здатна вгамувати тривогу, спричинену самотністю. Поширення алкоголізму, наркотичної залежності, нав'язливої сексуальності та самогубств у сучасному західному суспільстві виступає ознакою того, що підкорення юрбі не є ефективним. Окрім того, такий розв'язок проблеми переважно стосується розуму, а не тіла, і з цієї причини він знову-таки програє у порівнянні з оргіастичними

рішеннями. Підкорення юрмі має тільки одну перевагу: воно є тривалим і не характеризується хаотичністю. Індивіда знайомлять із моделлю підкорення у віці трьох-чотирьох років, і відтоді людина ніколи не втрачає зв'язку з натовпом. Навіть її похорон, який людина сприймає як останню соціально важливу справу, проводиться згідно із суворими вимогами такої моделі.

Окрім того, що підкорення є способом послабити тривогу, яка проростає із самотності, варто розглянути ще один чинник сучасного життя – роль робочої рутини та звичні розваги. Людина перетворюється на «працівника з дев'ятої до п'ятої», вона є частиною робочої сили – або бюрократичної сили, що складається з клерків та менеджерів. Їй бракує ініціативності, її завдання визначено організацією роботи; навіть між тими, хто перебуває на вершині кар'єрних сходів, та тими, хто внизу, відмінність незначна. Усі вони виконують завдання, що визначені загальною структурою організації, на визначеній швидкості й у визначений спосіб. Визначені навіть відчуття: піднесеність, терпимість, надійність, амбітність і здатність знаходити спільну мову з усіма – без зайвого напруження. Розваги так само рутинні, хоч і не аж так радикально. Книжки для людей обирають книжкові клуби, фільми – власники кіностудій і кінотеатрів, а також рекламні оголошення, які вони оплачують; усе інше теж підпорядковується стандарту: недільна прогулянка на автівці, перегляд ТВ, гра в карти, вечірки. Від народження до смерті, від понеділка до понеділка, з ранку й до вечора всі види діяльності людини є одноманітними й визначеними наперед. То як людині, котра потрапила в павутиння щоденної рутини, не забути, що вона людина, унікальний індивід, якому даровано лиш одне – оце саме життя з надіями й розчаруваннями, горем та страхом, прагненням любити й жахом, що його спричиняють порожнеча і самотність?

Третій спосіб досягти єдності полягає у творчій діяльності, і байдуже, чи це діяльність митця, а чи ремісника. У будь-якій діяльності творець об'єднується зі своїм матеріалом, що репрезентує зовнішній світ. Хай хто б то був – тесля, що виготовляє стіл, ювелір, який створює коштовну прикрасу, селянин, котрий вирощує кукурудзу, чи художник, який малює картину, – у всіх видах творчості митець і об'єкт стають одним цілим, у процесі творення людина єднається зі світом. Утім, це актуально тільки для плідної праці, під час якої я планую, створюю – і бачу результат своїх зусиль. У сучасному робочому процесі клерка й робітника нескінченного конвеєра від цієї об'єднувальної якості майже нічого не залишається. Працівник перетворюється на додаток до машини чи бюрократичної організації. Він змушений припинити бути собою, а тому для нього неможлива єдність, окрім тієї, що її забезпечує підкорення.

Єдність, якої досягають у процесі плідної праці, не є міжособистісною; єдність, що її досягають в оргіастичному злитті, минуша; єдність, якої досягають у підкоренні, це тільки псевдоєдність. Відтак це лише часткові розв'язки до проблеми людського існування. Відповісти на неї повною мірою можна, досягнувши міжособистісної єдності, у злитті з іншою людиною, в любові.

Таке бажання злиття з іншою особистістю є найсильнішою потребою людини. Це найпотужніша пристрасть, сила, що згуртовує людство, клан, родину, суспільство. Неспроможність її досягти означає божевілля або знищення – самознищення чи знищення інших. Без любові людство не могло б прожити жодного дня. Однак, якщо ми назвемо досягнення міжособистісної єдності

«любов'ю», то перед нами постануть серйозні труднощі. Злиття можна досягати різними способами – і відмінності є не менш важливими, порівняно зі спільними рисами різних форм любові. Чи треба вважати їх усіх любов'ю? Чи слово «любов» варто зберегти виключно для особливого типу єдності – такої, що протягом останніх чотирьох тисячоліть західної і східної історії була ідеальною чеснотою в усіх великих гуманістичних релігіях та філософських системах?

Коли йдеться про семантичні труднощі, відповідь може бути винятково довільною. Важливо те, що ми знаємо, про який тип єдності говоримо, коли мовиться про любов. Ми ставимося до неї як до зрілої відповіді на проблему людського існування чи говоримо про ті незрілі форми любові, що їх можна назвати «симбіотичним зв'язком»? Далі на сторінках я називатиму «любов'ю» тільки перше. Та обговорення «любові» почну з останнього.

Біологічним взірцем симбіотичного зв'язку є стосунки вагітної матері й плода. Їх двоє, але вони є одним цілим. Вони живуть разом (грецькою це звучить як symbiosis) і потребують одне одного. Ембріон є частиною матері, він отримує все необхідне від неї; мати – це його світ, вона годую, захищає його, але завдяки йому її життя теж покращується. У психічній симбіотичній єдності два тіла існують окремо, але на психологічному рівні між ними є такий самий зв'язок.

Пасивною формою симбіотичного зв'язку виступає покірність або – якщо вжити мову медицини – мазохізм. Людина-мазохіст тікає від нестерпного відчуття ізоляції та самотності, перетворюючись на невід'ємну частину іншої людини, яка вказує їй напрям, веде за собою, захищає, є її життям і повітрям. Сила того, кому вона підкоряється, надто возвеличується – і байдуже, людина це чи бог: для мене він є всім, я ніщо, окрім того, що я є його частиною. І як частина я долучаюся до величчя, сили, визначеності. Мазохістській особистості не треба приймати рішення чи ризикувати, вона ніколи не самотня – але й не незалежна, їй бракує цілісності, вона ще не народилася вповні. У релігійному тлумаченні об'єкт обожнювання називають ідолом; у світському контексті механізм стосунків, заснованих на мазохістській любові, подібний до ідолопоклоніння. Мазохістські взаємини можуть поєднуватися з фізичним, сексуальним бажанням – у такому разі це покірність не тільки розуму, а й усього тіла. Буває мазохістська покірність долі, хворобі, ритмічній музиці, оргіастичному стану, який спричиняють наркотики, або гіпнозу – у всіх цих випадках людина зрікається своєї цілісності, перетворюється на чийсь інструмент, на щось поза власними межами; їй не треба розв'язувати проблему існування за допомогою плідної праці.

Активною формою симбіотичного зв'язку є домінування – у цьому випадку можна скористатися психологічним терміном, що співвідноситься з мазохізмом, – це садизм. Садистична особистість прагне втекти від самотності й відчуття ув'язненості шляхом перетворення іншої людини на невід'ємну частину себе. Вона підносить і мотивує себе тим, що поглинає іншу особистість, яка її обожнює. Садист так само залежить від того, хто йому покірний, як і останній від нього: жоден із них не може жити без іншого. Розбіжність полягає лише в тому, що садистична особистість наказує, експлуатує, ображає, знущується, а мазохістська – виконує накази, її експлуатують, ображають, із неї знущаються. У реальному сенсі це суттєва відмінність, а в глибшому – емоційному – розбіжність не така вже й

велика, коли йдеться про те, що в них спільне: злиття без цілісності. Якщо ми це усвідомимо, нас не здивує той факт, що здебільшого особистість поводить і як садист, і як мазохіст – зазвичай щодо різних об'єктів. Гітлер ставився до людей переважно садистично, тоді як до долі, історії, «вищої сили» природи його ставлення було мазохістським. Його кінець – самогубство в умовах загального знищення – є характерним для нього, як і його мрія про тотальне панування[7 – Докладніше автор розглядає аспекти садизму й мазохізму у своїй книзі «Втеча від свободи» (Escape from Freedom, Rinehart & Company, New York, 1941).].

На противагу симбіотичному зв'язку зріла любов – це єдність за умов збереження цілісності особистості, її індивідуальності. Любов є рушійною силою людини, силою, яка руйнує стіни, що відокремлюють її від побратимів, силою, яка об'єднує її з іншими. Любов допомагає людині перебороти почуття відчуженості й самоти та водночас дозволяє бути собою, зберігати свою цілісність. Їй притаманний парадокс: дві істоти перетворюються на одне ціле та водночас залишаються окремими.

Якщо ми погодимося з тим, що любов є діяльністю, то зіштовхнемося зі складністю, що полягає у варіативності значення слова «діяльність». У сучасному сенсі діяльність зазвичай означає дію, що змінює наявну ситуацію внаслідок витрачання енергії. Отже, людину вважають діяльною, якщо вона робить бізнес, вивчає медицину, працює на конвеєрі, виготовляє стіл або вправляється у спорті. Усі ці види діяльності мають дещо спільне: вони націлені на зовнішню мету, якої конче треба досягти. Та до уваги не беруть мотиви діяльності. Візьмімо як приклад людину, котра занурюється в нескінченну роботу через глибоке відчуття непевності й самотності; чи іншу – яку штовхають уперед амбіції або жага до грошей. В обох цих випадках людина постає рабом пристрасті, а її активність за реальних умов є «пасивністю», бо її штовхають уперед; вона є «страждальцем», а не «діячем». З іншого боку, того, хто сидить тихо, споглядаючи світ без особливої мети або цілі, – і дослухається хіба що до себе і своєї єдності зі світом – вважають «пасивним», бо він нічого «не робить». Насправді ж такий стан зосередженої медитації є найвищим проявом діяльності – тут діє душа, і це можливо лише за умов внутрішньої свободи й незалежності. Одна концепція діяльності – сучасна – означає витрату енергії заради досягнення зовнішніх цілей; інша – застосування внутрішніх сил людини, незалежно від того, чи матимуть при цьому місце будь-які зовнішні зміни. Найчіткіше останню концепцію сформулював Спіноза. З-поміж активних і пасивних впливів він вирізняє «дії» та «пристрасті». Коли людина здійснює активний вплив, вона є вільною, вона – господар цього впливу; у разі пасивного впливу людину підштовхують уперед, вона перетворюється на об'єкт мотивів, які сама не усвідомлює. Відтак Спіноза робить висновок, що доброчесність і здатність – це те саме[8 – Спіноза «Етика» (Spinoza, Ethics IV, Def. 8).]. Заздрощі, ревності, усі види жадоби – це пристрасті; любов виступає діяльністю, проявом людської сили, що є можливим лише за умов свободи й ніколи не буває наслідком примусу.

Любов – це діяльність, а не пасивний вплив: у ній треба «перебувати», а не «впадати» в неї. Загалом активний характер любові можна описати твердженням про те, що любов переважно означає давати, а не брати.

Що означає давати? Хоч і здається, що відповідь на це запитання дуже проста, насправді вона сповнена багатозначності і складних моментів.

Найбільш поширеною хибною думкою є така: давати означає «відмовлятися» від чогось, жертвувати, позбавляти себе чогось.

Людина, якій притаманна схильність до отримання, використання чи накопичення, розуміє процес давання саме так. «Ринкова» особистість дає охоче, але очікує одержати щось натомість; для неї дати й нічого не отримати – це обман[9 – Детальніше про типи особистостей можна прочитати у книзі Е. Фромма «Людина для себе» (Man for Himself, Rinehart & Company, New York, 1947, Chap. III, pp. 54 – 117).]. Люди з непродуктивною орієнтацією відчувають, що стають біднішими, коли віддають. Отож більшість таких індивідів загалом відмовляється давати. Дехто перетворює давання на чесноту – у сенсі жертвності. Вони переконані: оскільки віддавати так «боляче», саме тому людина й повинна це робити; для них доброчесність давання полягає в самому акті прийняття жертви. Для них норма «краще давати, ніж отримувати» означає, що краще страждати від позбавлення, аніж відчувати радість.

Для продуктивної особистості «давати» означає зовсім інше. Давання – найвищий прояв могутності. Коли я даю, то відчуваю свою силу, своє багатство, свою владу. Відчуття великої життєвої сили й могутності наповнює мене радістю. Я відчуваю себе переповненим, щедрим, живим і водночас радісним[10 – Див. визначення радості у Спінози.]. Давати набагато радісніше, ніж отримувати – не тільки через те, що це позбавляє чогось, а й тому, що коли я даю, то відчуваю себе живим.

Справедливість цього принципу підтверджують чимало конкретних прикладів. Найпростіший із них ілюструє сфера статевих зносин. Кульмінацією чоловічої статевої функції є давання – чоловік віддає себе, свій статевий орган жінці. У момент оргазму він віддає їй своє сім'я. Він не може цього не зробити, якщо здатен до статевого акту. В іншому разі він імпотент. Для жінки процес не є інакшим, хоча тут маємо певні труднощі. Вона також віддає себе, відкриває ворота до свого жіночого ества; отримуючи, вона віддає. Якщо вона не здатна віддавати, а може тільки отримувати, така жінка фригідна. Згодом акт давання трапляється знову – і вона вже не коханка, а мати. Жінка віддає себе дитині, що росте в її утробі, вона віддає своє молоко немовляті, ділиться теплом свого тіла. Для неї не віддавати означає страждання.

У матеріальному світі віддавати – це бути багатим. Багатий не той, хто багато має, а той, хто багато віддає. Скнара, який панічно боїться щось утратити, з погляду психології є бідним і нужденним, хай якими статками він володіє. Багатий той, хто здатен віддавати. Він відчуває, що може дарувати себе іншим. Тільки той, хто позбавлений усього, крім мінімальних речей, що необхідні для існування, не здатен віддавати матеріальні речі й насолоджуватися цим процесом. Проте щоденний досвід ілюструє: те, що людина вважає своїми мінімальними потребами, залежить від її характеру так само, як і від її фактичних надбань. Усі чудово знають, що бідні віддають охочіше, ніж заможні. Попри це, бідність, що виходить за певні межі, не дозволяє віддавати – і від цього особистість руйнується. Не тільки через страждання, що їх спричиняє вбогість, а й тому, що вона позбавляє бідного радості віддавати.

Та найважливіше віддавати не лише матеріальні речі, а й особливі людські цінності. Що одна людина дає іншій? Вона віддає себе, найцінніше, що має,

свое життя. Це зовсім не означає, що людина жертвує своїм життям заради іншого – вона віддає те, що в ній живе; віддає свою радість, інтереси, своє розуміння, знання, гумор і смуток – усі прояви свого життя. Віддаючи таким чином своє життя, вона збагачує іншу людину, насичує її життєву силу – і водночас своє відчуття життя. Людина віддає не для того, щоб щось отримати, власне давати – це виняткова радість. Та, даючи, вона привносить щось у життя іншої людини, і воно повертається до неї; уникнути того, що повертається, за умов справжньої віддачі неможливо. Коли ми віддаємо, то водночас спонукаємо давати й іншу людину, а відтак обое розділяємо радість від того, що втілили в життя. Коли віддаєш, щось народжується – і люди, які беруть у цьому участь, вдячні за життя, що народжується для них обох. Коли йдеться про любов, це безпосередньо означає: любов – то є сила, яка породжує любов; імпотенція – то нездатність її породжувати. Цю думку напрочуд блискуче висловив Маркс: «Якщо вважати людину людиною, а її ставлення до світу – людським, то за любов можна платити тільки любов'ю, за довіру – довірою тощо. Якщо хочеш насолоджуватися мистецтвом, маєш бути вихованим з художньої позиції; якщо хочеш впливати на інших, маєш бути людиною, яка здатна штовхати людей вперед і підтримувати їх. Будь-які з ваших стосунків із людиною чи природою мають бути чітким вираженням вашого справжнього, індивідуального життя, що співвідноситься з об'єктом вашої волі. Якщо ваша любов не спричиняє любові до вас, тобто не породжує любові, якщо ваш прояв життя як людини, котра любить, не перетворює вас на того, кого люблять, тоді ваша любов ні на що не здатна, це невдача»[11 – National?konomie and Philosophic («Національна економіка і філософія») (1844), опублікована в Karl Marx' Die Friihschriften, Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1953, с. 300, 301.]. Та віддавати означає отримувати не тільки в любові. Учителя навчають його учні, актора мотивують його глядачі, психоаналітика лікує його пацієнт – за умови, що вони не ставляться одне до одного як до об'єктів, а спілкуються широко і плідно.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=25290380&lfm=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примітки

1

Майтраяна-упанішада, 6.34.4. 6. (Тут і далі прим. автора, якщо не зазначено інше.)

2

Одкровення Йоана Богослова, 21:1. Цитата з Біблії в перекладі І. Хоменка. (Прим. перекл.)

3

Буття, 3:7.

4

«Я римський громадянин» (лат.).

5

Benevolent and Protective Order of Elks, або The Elks («Лосі») – братство, засноване Джозефом М. Норкроссом 1868 р. (Прим. перекл.)

6

Shriners – північноамериканське масонське братство, засноване Волтером Флемінгом та Вільямом Флоренсом 1870 р. (Прим. перекл.)

7

Докладніше автор розглядає аспекти садизму й мазохізму у своїй книзі «Втеча від свободи» (Escape from Freedom, Rinehart & Company, New York, 1941).

8

Спіноза «Етика» (Spinoza, Ethics IV, Def. 8).

9

Детальніше про типи особистостей можна прочитати у книзі Е. Фромма «Людина для себе» (Man for Himself, Rinehart & Company, New York, 1947, Chap. III, pp. 54 - 117).

10

Див. визначення радості у Спінози.

11

Nationalökonomie and Philosophie («Національна економіка і філософія») (1844), опублікована в Karl Marx' Die Frühschriften, Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1953, с. 300, 301.